

keerden, hebben ze dit met hun stichtelijke bijeenkomsten niettemin voorbereid.⁵⁷ Hetzelfde geldt voor Thomas Chalmers, die de in 1843 ontstane Free Church de taak meegaf, als ware nationale kerk zorg te dragen voor de herkerstening van het land. Feitelijk werd de Free Church echter een modern lichaam in de zin van het denominationalisme.⁵⁸ De Schotse Disruption van 1843 had centrale betekenis voor de ontwikkeling van de Evangelische Alliantie drie jaar later.⁵⁹ In de Alliantie bevonden zich namelijk hoofdzakelijk vertegenwoordigers van vrije kerken, die de laksheid in de volkskerk verafschuwden en over de kerkgrenzen heen aansluiting zochten. Doordat de genootschappen kernen werden van nieuwe kerken, verlieten ze de kaders van gezelschappen uit de Verlichting. Deze hadden van binnen uit vernieuwing willen brengen.

Met deze opmerkingen over het *associërend motief* is de rondgang door de verschillende aspecten van de opwekkingsbeweging beëindigd. Veel is blijven liggen, bijvoorbeeld de sociale gelaagdheid van de leden of de politieke opvattingen. Ook bleven culturele of kerkelijke gevolgen onaan-geroerd, alsmede sommige landen (Scandinavië bijvoorbeeld). Desalniettemin waren enkele lijnen te trekken.

Niet alle vijf genoemde motieven waren van dezelfde betekenis voor de karakterisering van de Réveils in de negentiende eeuw. Het belangrijkste zijn: het chiliastisch bewustzijn, de ervaringsreligie en de verenigingsgedachten. Geen van deze drie punten is op zichzelf typerend voor opwekking. Parallellen met andere bewegingen en stromingen, zoals de Verlichting en het piëtisme liggen voor de hand. Zonder Verlichting zijn ervaringsreligie en verenigingsgedachten ondenkbaar, zonder piëtistische tradities zou er geen chiliastisch bewustzijn zijn. Het samenkomen van deze drie motieven karakteriseert de Réveils in het Europees en Amerikaans protestantisme en onderscheidt ze van andere bewegingen.

57. F.R.J. Knetsch, 'Het Réveil en de Afscheiding'. In: *Aspecten van de Afscheiding*, red. A. de Groot, P.L. Schram, Franeker, 1984, 65-83.

58. U. Gäbler, 'Konfession und Denomination. Das Lebenswerk des Schotten Thomas Chalmers (1780-1847)'. In: *Konfessionalisierung vom 16.-19. Jahrhundert. Kirche und Traditionspflege. Referate des 5. Internationalen Kirchenarchivtages Budapest 1987*, hg. von H. Baier, Neustadt an der Aisch 1989, 107-118 (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft der Archive und Bibliotheken in der evangelischen Kirche, XV).

59. J. Wolff, 'The Evangelical Alliance in the 1840s: An Attempt to institutionalize Christian Unity'. In: *Voluntary Religion*, ed. by W.J. Sheils and D. Wood, Worcester, 1986, 333-346.